

*Радзівський В. О.,
кандидат культурології, доцент
Київського національного університету культури і мистецтв*

ПРО ТЕОРІЮ ТА ІСТОРІЮ СУБКУЛЬТУР В УКРАЇНІ

У статті розглядається історія вивчення субкультур в Україні. Автор, торкаючись історії розвитку субкультур в Україні, виокремив її найважливіші етапи і стисло описав історію наукового осмислення субкультурології.

Ключові слова: історія, культурологія, культура, молодіжна субкультура, музична субкультура, духовність.

В статье рассматривается история изучения субкультур в Украине. Автор, касаясь истории развития субкультур в Украине, выделил ее важные этапы и кратко описал историю научного осмысления субкультурологии.

Ключевые слова: история, культурология, культура, молодежная субкультура, музыкальная субкультура, духовность.

The history of subculture studies in Ukraine is considered. The author describes the history of the subculture development in Ukraine paying attention to the stages of its development. The brief history of subculture comprehension is analyzed.

Key words: history, culturology, culture, subculture, youth subculture, musical subculture, spirituality.

Серед гуманітарних наук у науковому дискурсі на початку ХХІ ст. особливе місце посіла культурологія. Її тезаурус довгий час викликав та продовжує викликати чимало дискусій і суперечок [1, 2, 4]. Особливе місце у культурології займає теорія та історія субкультур. Вивченням субкультур вітчизняні науковці займаються не одне десятиріччя, проте комплексні дослідження проводяться лише з початку ХХІ ст. Їх наслідком стала пропозиція створення та розвитку окремого напрямку – субкультурології як складової культурології, що вивчає загальну теорію та історію субкультур.

Мета статті – виявити основи загальної теорії та історії субкультур в Україні та найважливіші напрями досліджень.

До теорії та історії субкультур зверталось чимало відомих дослідників, зокрема: І. Андреева, Д. Виговський, І. Громова, Д. Донських, І. Кон, Я. Левчук, В. Кірсанов, О. Науменко, В. Панченко, В. Пирожков, З. Сикевич, О. Старков, М. Султанова, С. Фріт, Т. Щепанська [3–14].

Культурологія як окрема комплексна, інтеграційна сфера знання, яка виникла у значній мірі на стику низки наук (філософії, історії, педагогіки, філології, психології тощо), ще і досі викликає чимало питань і дискусій, починаючи від самої назви (як найпоширеніша альтернатива культурології постає культурознавство) і закінчуючи межами самого предмету нової науки. У значній кількості видань з культурології стосовно історії згадується приблизно одне і те ж: «Культурологія розглядається як наука, що ставить своїм завданням розкрити логіку, внутрішні закономірності та

найважливіші особливості розвитку української та зарубіжної культури» [6; 4]. Це хоча і цілком вірно, проте замало, – культурологія, не дивлячись на свою «лоскутність», «конгломеративність» та синтетичність, вивчає весь комплекс проблем, пов'язаних з культурою, вивчає всі явища культури, процеси їх творення та результати і наслідки діяльності людини, а тому давно потребує комплексної структури й системи [10].

Дослідження логіки культури – це важлива і невід'ємна складова культурології, проте систематизація та вивчення усіх знань про культуру знов повертає нас до диспутів 90-х рр. ХХ ст. Може все-таки зарано відмовились від культурознавства, яке навіть за своєю назвою є глибшим та об'ємнішим за культурологію? Проте перейдемо до теорії субкультур (вони є важливою частиною теорії культури). Субкультурологія (все-таки краще – субкультурознавство) може постати у теорії культури як провідна структурна складова культурології, значно більш вагома, ніж, наприклад, фітокультурологія чи юридикокультурологія (юридикокультурознавство).

Культурологія повинна мати не лише теоретичний потенціал (який у неї дуже багатий, навіть величезний, – напевно, найбільший з усіх гуманітарних наук), але і повинна бути відповідна його практична реалізація, у т.ч. при розробці численних теоретичних питань. Доречно загальну теорію культурології розподілити на окремі найважливіші блоки – загальна частина, особлива та спеціальна частини, доречна і окрема – соціальна. Основна частина матеріалів з теорії субкультур при цьому підході має зайняти місце в особливій частині культурології. Не дивлячись на значний розвиток у історії культури напрацювань з вітчизняної та закордонної історії, іноді у виданнях бувають прикрі неточності, або навіть недалекоглядні та алогічні судження та умовиводи.

Не прикрашають серйозні видання й елементарні недоречності технічних працівників та служб. Як, наприклад, може студент зрозуміти у солідному виданні таке речення, як, наприклад: «Слово про митарства» – пам'ятка ХІІ ст. – відносить до гріховних саме світські моральні явища: неправду, заздрість, гнів, пиху, насильство, крадіжку, блуд, скнарість та немилосердя» [6; 348–349]. Історія української культури потребує духовного забарвлення, національного колориту та патріотичного пафосу, при цьому недоречно плутатись (особливо це стосується світоглядних питань та важливого місця нашої культури у всесвітніх культурних процесах). Історія зарубіжної культури потребує осмислення більше у контексті не штучного «європоцентризму», а традиційного національного «цивілізаціоналізму» та врахування національних і регіональних тенденцій та, водночас, глобальних процесів.

Термінологія культурології, як і понятійно-категоріальний апарат багатьох інших сучасних наук, потребує вдосконалення та чіткіших дефініцій. Так, доктор філософських наук, професор С. Безклубенко в 2000 р. про стан культурології писав, що «сам цей термін і, відповідно, поняття, ще не набули навіть права громадянства в офіційній українській науці» [1; 8]. Професор В. Кірсанов у 2007 р., характеризуючи стан розвитку культурології у світі та приділяючи особливе значення розвитку культурології у країнах СНД, зазначав: «Якщо ще п'ятнадцять років тому дискутували про те, чи може бути, чи не може бути прикладної культурології, то зараз її існування – поза дискусіями і приймається як факт» [4; 41]. Але «наявність... ще не означає одностайності у визначенні її предмета (...), у той час як петербурзька школа визначає завданням інкультурацію

особистості, київська визначає прикладну культурологію як галузь науки, спрямовану на регуляцію культурних процесів» [4; 42]. Адже «не є випадковим той факт, що з усіх гуманітарних наук, які оформились у новітній історії, культурологія займає провідне місце» [9; 1]. «З одного боку, ця наука (культурологія. – В. Р.), яка сягає глибин стародавньої історії, а, з іншого боку, вона є порівняно молодого сферою теоретичного знання, оскільки як термінологічно, так і структурно-категоріально формується досить інтенсивно передовсім в ХХ ст.» [2; 48].

Культурологія є своєрідною конгломеративною наукою, яка може запозичити не лише методи і функції у суміжних наук, але й аналогічні систематизації свого внутрішнього знання. Так, наприклад, у філософії варто перейняти чимало знань з гносеології, аксіології тощо. Культурології доречно запозичити досвід правознавства, зокрема розподіл своїх складових на найважливіші структурні елементи, серед яких можуть бути певні галузі, підгалузі та інститути. У культурології важливе місце має зайняти теорія субкультур. Це тим логічніше, що на тему субкультур писали сотні дослідників, захищались десятки дисертацій, серед яких були і докторські.

Субкультурологія має важливий потенціал для розвитку культурології, хоча субкультурологія (як це було на початку ХХІ ст. з субкультурами) може розглядатись і за межами культурології (наприклад, у філософії, історії). Це актуально і у контексті того, що у ХХ ст. виникло більше сотні дисциплін, зумовлених науково-технічним і суспільним поступом. В. Шевченко і І. Кузуб відзначають: «Термін «дизайн» ще не має однозначної дефініції в реальній проектно-художній практиці. Зовсім недавно це поняття презентував термін «художнє конструювання» [12; 9], навіть «можна констатувати, що... понятійно-термінологічна база ландшафтного дизайну фактично відсутня» [12; 13]. Подібне стосується і загальної теорії субкультур. Формування субкультурології з різними напрямками її вивчення має важливе наукове значення [3, 4, 7, 10, 13], але теорія й історія субкультур має ширший вимір, ніж субкультурологія, бо виходить за межі культурології.

До понятійно-категоріального апарату вітчизняної гуманітарної науки (спочатку у контексті історії, мистецтвознавства і філософії) термін «субкультура» остаточно увійшов наприкінці радянської доби. Але явища, пов'язані з неформальними явищами у суспільному житті України, виникли ще у 60-х рр. ХХ ст., що було пов'язано з розвінчанням культу Й. Сталіна та політичними трансформаціями у СРСР. Вивчати незвичайні, нестандартні для соціалістичного суспільства явища у культурному житті, піддаючи їх, як правило, нищівній ідеологічній критиці з позицій марксизму-ленінізму, розпочали у 70-ті рр. ХХ ст. Тоді несоціалістичні, позапартійні прояви у культурі називали по-різному (неформальні рухи і несвідомі групи, навіть прозахідні «прихвосні» і ворожі елементи), проте лише у 80-ті рр. до наукового обігу ввійшло запозичене з Заходу поняття «субкультура». Процес оновлення радянського суспільства, започаткований виступом нового Генерального секретаря на квітневому Пленумі КПРС у 1985 р., призвів до декомунізації однієї шостої частини земної кулі. Як наслідок, зокрема, розвиток української державності та національної культури, а у процесі глибинних культурних перетворень тенденції поширення в Україні найрізноманітніших субкультур і початок їх всебічного наукового вивчення.

На нашу думку, доцільно розподілити етапи вивчення субкультури у вітчизняній науковій думці. Ця етапність дослідження субкультури чітко відбиває особливості розвитку історичних і культурних процесів наприкінці існування соціалістичної УРСР та вже у незалежній Україні. Перший етап – це етап зародження та формування підходів до нових несоціалістичних явищ у культурному житті (тоді ще термін субкультура не використовувався). Цей етап існував до «Перебудови» М. Горбачова (1985), а точніше до перших наслідків його реформ, до початку реалізації «нового мислення» у площині культурного буття у СРСР. В умовах УРСР цей етап відбувався спочатку з незначним запізненням, що було обумовлено комуністичним консерватизмом керівництва УРСР на чолі з В. Щербицьким.

Активізація суспільно-політичного руху призвела до появи Народного Руху України за перебудову, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Українського культурологічного клубу, створювались студентські і молодіжні організації (Демократична спілка студентів, Товариство Лева, Студентське братство, Українська студентська спілка). Як наслідок, ще в УРСР починається вивчення молодіжної субкультури. Але її аналіз був переважно однобічним, враховуючи те, що ще значну міць мали позиції КПУ та комсомолу в УРСР.

З одержанням довгоочікуваної незалежності в Україні нарешті розпочався справжній плюралізм та запанувала гласність і демократія. Змінився підхід і до суспільних проблем, термін «субкультура» став загальноновизнаним, проте радянські стереотипи у 90-ті рр. ХХ ст. були доволі міцними. Згадаємо складне питання Л. Кучми початку 90-ті рр. (воно лунало приблизно так: «Скажіть мені, що ми будемо?», тобто соціалізм чи капіталізм тощо). У той час значний відсоток набирали представники КПУ на парламентських і місцевих виборах, а у 1999 р. лідер КПУ П. Симоненко ще сприймався як реальний кандидат на місце Президента України. На теренах СНД відбуваються перші ґрунтовні розвідки з вивчення проблем окремих субкультур, насамперед, молодіжні та музичні субкультури, проте починають побіжно згадувати й інші субкультури. Російські науковці зробили значні кроки у розвитку субкультурознавства, а в Україні це відбулося вже у ХХІ ст.

Таким чином, поняття «субкультура» (sub – це англ. «під», буквально «субкультура» – це «підкультура») поступово утвердилось в українському науковому обігу у 80–90-х рр. ХХ ст. Питання субкультури постало спочатку міждисциплінарним і міжгалузевим, адже викликало науковий інтерес у істориків (В. Кабо та ін.), психологів (В. Пирожкова та ін.), кримінологів (О. Старкова та ін.), соціологів, медиків, юристів, мистецтвознавців, філософів, філологів, педагогів, політологів та багатьох інших фахівців. З часом, особливо з початку першого десятиріччя ХХІ ст., термін «субкультура» почав домінувати у культурологів (О. Ткачева та ін.); поступово іноземне поняття – «субкультура» – було адаптоване та міцно закріпилось на українському науковому ґрунті.

З 2000-х років в українській науці почали досліджувати найрізноманітніші субкультури, серед яких: вікові (дитячі, підліткові, молодіжні тощо), професійні (адміністративні, юридичні, фінансові тощо), музичні (рок, реп, поп та інші), соціальні (у першу чергу, бідності і багатства), резонансні (вегетаріанства і тілесності), девіантні (конфліктні і кримінальні) [3]. На початку ХХІ ст. українське субкультурознавство стало

важливою складовою вітчизняної культурології та має значний потенціал для подальшого наукового розвитку [3, 8]. Хоча треба констатувати, що не дивлячись на значний розвиток загальної теорії субкультур в Україні, вітчизняні дослідження у цій царині поки що відстають як від російських, так і від західних розробок. При цьому деякі напрями при вивченні окремих частин загальної теорії субкультур в Україні цілком підпадають під закордонні впливи. Так, при вивченні питань вікових та музичних субкультур наші науковці часто знаходяться під впливами західних (переважно англійських, французьких та американських дослідників), а при аналізі питань професійних і кримінальних субкультур багато переймають у підходах російських науковців. Проте початок ХХІ ст. відкрив чимало яскравих науковців у питаннях субкультурознавства в Україні [3, 7, 8, 9]. Тракткування субкультури як особливого життєвого стилю нового покоління з альтернативними цінностями починає домінувати у працях таких науковців як І.Б. Громова та В.І. Леонтьєва, А.С. Запесоцький, С.Н. Іконнікова, В.Т. Лісовський, Е.Ф. Макарович, С.І. Левікова, З.В. Сикевич та ін. Важливим досягненням сьогодні стало виокремлення субмистецтв та започаткування субмистецтвознавства як загальної теорії субмистецтв. У цьому сенсі значно респектабельніше виглядає субмистецтвознавство [3, 4], у якому немає дискусій стосовно самої наукової назви на кшталт «субкультурологія» чи «субкультурознавство». Адже немає пропозицій стосовно того, що є сенс змінити мистецтвознавство на мистецтвозологію, у той же час повертаються диспути 90-х рр. ХХ ст. – стосовно більш патріотичної назви «культурознавство» відносно вже поширеної назви – «культурологія».

Звернемось до уточнення думок провідних фахівців у галузі загальної теорії субкультур. Поняття «субкультури» як науковий термін – доволі широке і багатогранне. За аналізом Я. Левчук, «субкультура» – це система норм та цінностей, що відрізняє певну групу людей від суспільства. Сучасне суспільство, базуючись на розподілі праці та соціальній стратифікації, є системою різнопланових напрямів субкультур. Поняття «субкультури» включає в себе також: 1) сукупність деяких негативно інтерпретованих норм та цінностей традиційної культури, що функціонують як культура злочинного прошарку суспільства; 2) особлива форма організації людей (найчастіше молоді) – автономне цілісне утворення усередині панівної культури, яке визначає стиль життя та мислення її носіїв і відрізняється своїми звичаями, нормами та комплексами цінностей; 3) трансформована професійним мисленням система цінностей традиційної культури, що одержала своєрідне світоглядне забарвлення (професійні «субкультури») [7].

Категорію «субкультура» почав використовувати Т. Роззак у книзі «Створювання субкультури: Роздуми про технократичне суспільство і юнацьку опозицію» (1969) [11]. Особливу увагу спочатку на Заході, а потім і у СРСР у питаннях субкультури приділяли молодіжному і музичному питанням. Диференціація у молодіжному та музичному середовищі призвели до особливої уваги до цих явищ [7]. Усередині молодіжного середовища немає ціннісної єдності; вона є неоднорідною і мінливою.

Молодіжні субкультури британські науковці диференціювали за такими класовими лініями: «прошкільні» субкультури представників середнього класу орієнтовані на навчання та комфортне існування; «вуличні» субкультури підлітків з робітничого

середовища, які сповідають цінності маскулинності; «антишкільні» субкультури тінейджерів низьких соціальних прошарків, проводять час у кафе, пивних барах, де засвоюють цінності, які їм пропонує мас-медіа [14]. Враховуючи українські реалії за аналогією з окремою групою, можна виокремити позашкільні субкультури. Представники низьких прошарків і робітнича молодь за умов реформ інституту освіти особливо незахищені, і шукають вирішення для себе проблем в ілюзіях субкультури, що іноді призводить до конфлікту з домінуючими цінностями панівного класу і девіацій.

У часи СРСР у вітчизняній науці спочатку складається негативне ставлення до молодіжної та музичної субкультур. Потім, вже наприкінці «Перебудови» враження про неформальний рух постає менш радикальним, про нього пишуть як про «малу» культуру молоді. Цькування неформалів і їх протиставлення комсомолу потрохи згасає. Неформальна субкультура подається як та, що відрізняється від домінуючої системи культури, але не втрачає зв'язку з цінностями й інституціональними утвореннями суспільства.

Першим термін «молодіжна субкультура» (спочатку – «юнацька субкультура») ввів у науковий обіг І. Кон. У його працях «Відкриття «Я» та «Психологія юнацького віку» молодіжна субкультура розглядається як важливий чинник соціалізації, тобто у традиції структурно-функціонального аналізу. І. Кон вважає, що «юнацька субкультура має декілька постійних компонентів: специфічний набір цінностей і норм поведінки, смаки, форми одягу і зовнішнього вигляду; відчуття своєї групової спільності і солідарності; характерну манеру поведінки, способи спілкування, залицяння тощо» [5; 104]. Створення та розвиток альтернативних молодіжних неформальних груп і об'єднань в СРСР у 80–90-х рр. ХХ ст. внаслідок здійснення демократичних перетворень змінив напрям наукового дослідження субкультур – на місце заідеологізованої критики прийшов аналіз та розгляд молодіжних товариств.

З початку 90-х рр., з одержанням Україною незалежності, у повсякденне життя все дедалі активніше проникають національні, демократичні, ліберальні та індивідуалістичні цінності західного світу. Вони доволі швидко приживаються у першу чергу у неформальних молодіжних колах. Позиція деяких науковців перестала хитатись разом з коливаннями «головної лінії партії», нечуваний плюралізм і зняття цензури породили якісно нові явища. Разом із цим зникнення комсомолу, піонерії та інших важливих структур, спрямованих на виховання молоді (різноманітні товариства, гуртки, секції, клуби тощо) створили значну нішу для появи та небувало розквіту строкатих нетрадиційних організацій зі своїми статутами, правилами, ідеалами, цінностями тощо. Отже, історичні умови сприяли стрімкому та невідворотному поширенню молодіжної (і не лише) субкультури. Проте непрості соціальні умови 90-х рр. ускладнювали розвиток науки і техніки, культури і мистецтва, освіти і прогресу. Економічна криза не сприяла і всебічному дослідженню субкультур, і їх нового значення у нових історичних реаліях. На зорі нашої незалежності більшість вчених продовжувала повторювати тези кількарічної давнини, тобто доби розпаду радянської держави. Вони вважали, що реально субкультури функціонували в тогочасному перехідному, як і попередньому соціалістичному суспільстві переважно у двох проявах: як соціальна патологія і як соціальна творчість. Ця двоякість поведінки привертала увагу багатьох дослідників,

ставши своєрідним «каноном» часу занепаду СРСР, проте вже не відповідаючи умовам незалежної України. На початку 90-х рр. до теми кримінальної субкультури майже не звертались. Популярна тема криміналізації суспільства та криміналу в Україні у 90-х рр. ХХ ст. (як це не дивно!) практично обходила тему кримінальної субкультури, як і тему субкультури бідних.

Різноманітність проявів молодіжної культури тоді умовно згрупували у два основні родові блоки девіацій. Це зробили ще автори першого у СРСР довідника про неформальні організації. У ньому було представлено різноманітні групи, об'єднання і рухи молоді. Були там і товариства традиційного типу (наприклад, товариства зі збереження навколишнього середовища та охорони пам'яток архітектури), нові клуби самодіяльної та авторської пісні, девіантні угруповання та різноманітні групи (як сьогодні б сказали «тусовки», серед яких хіпі, панки, металісти тощо). Спроби швидкої уніфікації та спрощеної систематизації – це був перший і доволі примітивний погляд на нові соціальні явища. Відомі аналітики з питань неформалів (як тоді називали носіїв нової молодіжної субкультури) А. Запесоцький, А. Файн, З. Сикевич та Т. Щепанська ще тоді зрозуміли у цих співтовариствах свої, окремі кола спілкування молоді. Зокрема, наявність небезпечного принципу впізнання («свій» або «чужий»), зі зреченням усталених (і часто конструктивних і позитивних) культурних стереотипів, з конфліктним та агресивним сприйняттям реальності (з часом це стане предметом для вивчення конфліктної субкультури), зі своєрідними уміннями і навичками орієнтуватись у нестабільності та мінливості подій.

У переважній більшості, на думку фахівців (С. Іконникова, В. Лісовський, В. Левічева та ін.), головною функцією будь-якого об'єднання є прагнення до самореалізації, але спрямованість ця може виражатися по-різному. Самореалізація буває різною, але переважно вона має аксеологічне навантаження та вкладення значних сил (інтелектуальних, духовних, фізичних). Самореалізація, як правило, обумовлює стиль життя, рідше лише його «фрагменти» – альтернативна творчість, проведення вільного часу тощо. Т.Б. Щепанська вводить термін «лімінальні спільноти» – «підвішені» між умовно соціальними позиціями – та поняття «екстернальна культура» («випала» з офіційної культури). «Випалі» спільноти, обумовлені положення у соціумі (маргінальність молоді) і протиставленню цінностей (головна ознака субкультури). Світоглядні кризи, криміналізація, бідність (та поширення її субкультури), зміни традиційних духовних парадигм, – все це сприяє поширенню субкультур негативного спрямування.

На початку ХХІ ст. при аналізі нестандартних і неформальних явищ у культурному житті у популярній й іноді у науковій літературі час від часу відбувалась підміна понять – замість контркультури ставили субкультуру та навпаки. Це призводило до плутанини та непорозуміння. Після молодіжної субкультури друге місце за популярністю займала музична. Про неї писали більшість тих же дослідників, що і про молодіжну і, напевно, мають рацію дослідники, які вважають, що «музичні субкультури... складова частина» молодіжної субкультури [7]. По суті дослідження музичної субкультури було багато у чому калькою молодіжної субкультури. Починаються дослідження інших субкультур (бідності, вегетаріанства, тілесності тощо). За останні роки кримінальна субкультура у

контексті субкультуроснавства набуває поширення за кордоном (наприклад, Латвія та Росія).

Отже, аналіз теорії та історії субкультур в Україні дає підстави стверджувати, що мають рацію ті, хто акцентує увагу на розробці нових підходів та напрямів при аналізі субкультур. Розглянувши розвиток субкультурології (як галузі культурології у розвитку логіки субкультур) і субкультуроснавства (як комплексне вивчення, знання та аналізу субкультур), ми переконались, що вітчизняні науковці зробили чимало, проте ще є чимало прогалин, які потребують дослідження при вивченні феномену субкультур. Конструктивні субкультури необхідно відрізнити від таких небезпечних явищ, як контркультури, паракультури і антикультури. Цьому має сприяти дослідження такої важливої складової культурології, філософії, історії та мистецтвознавства, як теорія та історія субкультур.

Література:

1. Безклубенко С. Д. *Стан і перспективи розвитку культурології* / С. Д. Безклубенко // *Вісник КНУКіМ. – Сер. Педагогіка. – Вип. № 3. – К., 2000. – С. 6–14.*
2. Безклубенко С. Д. *Теорія культури* / С. Д. Безклубенко. – К., 2002. – 324 с.
3. Виговський Д. Л. *Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08* / Д. Л. Виговський. – К., 2006. – 207 с.
4. Кірсанов В. В. *Прикладна культурологія: сутність та витоки* / В. В. Кірсанов // *Питання культурології. – К., 2007. – Вип. 23. – С. 40–44.*
5. Кон И. С. *Психология юношеского возраста : (Проблема формирования личности)* / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
6. *Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін.; За ред. д-ра філос. наук, проф. М. М. Заковича. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання, 2006. – 567 с.*
7. Левчук Я. М. *Масова музика як соціалізуючий чинник молодіжних субкультур України. : дис. ... кандидата мистецтвознавства: 26.00.01* / Я. М. Левчук. – К., 2011 – 179 с.
8. Науменко О. М. *Становление и развитие административной субкультуры в Украине : автореф. дис... на соиск. научн. степени канд. филос. наук. : спец. 09.00.03* / О. М. Науменко. – О., 2006. – 199 с.
9. Панченко В. І. *Мистецтво в контексті культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук: спец. 09.00.08 «Естетика»* / В. І. Панченко. – К., 1999 – 36 с.
10. Радзієвський В. О. *Структура культурології та її субкультурні утворення* / В. О. Радзієвський // *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : [зб. наук. праць; вип. XXVI]. – К. : Міленіум, 2011. – С. 152–160.*
11. Султанова М. А. *Філософія культури Теодора Роззака* / М. А. Султанова. – М. : ИФ РАН, 2005. – 200 с.
12. Шевченко В. І. *Філософія термінологічної стандартизації у ландшафтному дизайні* / В. І. Шевченко, І. В. Кузуб // *Вісник Академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2006. – Вип. 3. – С. 9–13.*
13. Brake M. *The sociology of youth culture and youth subculture: Sex and drugs and rock'n'roll?* / M. Brake. – Routledge ; Kegan Paul, 1980. – 204 p.
14. Edwards Y. *Street life cthnieity and social policy* / Y. Edwards, R. Oakley, S. Carey // *The crowd in contemporary Britain* / ed. By G. Gaskell, R. Benewick. – L. : Sage, 1987. – P. 123–154.